

SANJA CVETNIĆ

Likovna oprema stare zagrebačke (prvo)stolnice

Stara zagrebačka katedrala nije preživjela »dugo 19. stoljeće«, jer su potres 8. studenoga 1880. i obnova koja je uslijedila temeljito izmijenili njezin vanjski i unutarnji izgled. Dovoljno je usporediti dvije knjižne grafike s prikazom nutrine katedrale objavljene u razmaku od pola stoljeća u njemačkom tisku, jedna povodom inauguracije prvoga zagrebačkoga nadbiskupa Jurja Haulika [Il. 1] u tjedniku *Illustrirte [sic] Zeitung* (1853),¹ a druga s prikazom novo-obnovljene katedrale [Il. 2] u posljednjem svesku (1902) golemoga izdanja o baštini Austro-Ugarske, koje je prema naručitelju poznato kao *Kronprinzenwerk*.² Premda je obnova još trajala, ilustracija iz 1902. godine dijagnosticira što se dogodilo s liturgijskim prostorom u međuvremenu: iz njega su gotovo posve uklonjena (barem) dva stoljeća liturgijske povijesti. Od tridesetak oltara koji su zabilježeni potkraj 18. i u 19. stoljeću ostali su tek amputirani (bez uresa) oltari Posljednje večere, sv. Luke te onaj Marije Pomoćnice (preseljen iz kapele sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru u katedralu) – svi prislonjeni uz perimetar zidnoga plašta – te tri srebrna reljefa i stipes glavnoga oltara u središtu. Ostala je još propovjedaonica (1696) te nadgrobna ploča bana Tome II. Erdődyja uza zid u svetištu južne lade. Većina oltara s nebeskim stanovnicima na slikama i kipovima koji su se u katedrali nalazili u trenutku potresa krenuli su ... put pod

noge. S obzirom na to da u vrijeme te obnove nisu postojali, a ne postoje ni sada muzeji sakralne umjetnosti, katedralni muzej, funkcionalni dijecezanski muzej – unatoč golemim naporima obrazovana, sposobna i zauzeta kanonika Kamila Dočkala – ili muzej barokne skulpture, tako primjeren za baštinu Zagreba i Zagrebačke (nad)biskupije – koji je zagovarala Doris Baričević³ – vrhunski barokni oltari i skulpture prodani su i otišli u druge župe.⁴ Sa svakim oltarom otišao je jedan baštinski ulomak, razdali se kanonički ili plemićki novci uloženi u vrhunce umjetničke produkcije toga vremena (i prostora), koji su stvorili liturgijski krajolik zabilježen na novinskoj ilustraciji iz 1853. godine. Umnažanje oltara u liturgijskom prostoru u poslijetridentskom razdoblju (u 17. i 18. stoljeću) održava naglasak na čašćenju svetaca kao katoličkoj razlikovnoj značajki. Tipološka raznolikost altarističkih rješenja u zagrebačkoj katedrali – od starijih rješenja »krilnih« oltara, onih arhitektonski zasnovanih, do oblikovno raspjevanih a bez naglašenoga arhitektonskoga vokabulara, koje povijest umjetnosti zove »atektonskima« – uz bogatstvo ornamentike te brojnost drvene i mramorne barokne skulpture ni u jednoj građevini u Hrvatskoj nije bila tako gusta kao u staroj zagrebačkoj katedrali. U njoj je zabilježen i prvi ulazak mramora kao materijala u liturgijski prostor u kontinentalnoj Hrvatskoj (propovjedaonica,

Il. 1. Ustoličenje nadbiskupa Jurja Haulika, knjižna ilustracija u *Illustrirte Zeitung* (1853)

Il. 2. Hektor von Eckhel, Gustav Morelli, *Nutrina katedrale sv. Stjepana*, knjižna ilustracija u *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (1902)

Il. 3. Francesco Robba, Oltar Sv. Križa, 1756.,
Križevci, konkatedrala Sv. Križa

Il. 4. Francesco Robba, glava djeteta iz skupine Mojsije liječi Izraelce
mjedenom zmijom, detalj s Oltara Sv. Križa, 1756.,
Križevci, konkatedrala Sv. Križa

TEMA BROJA: ZAGREBAČKA KATEDRALA

1696), a ubrzo i oltari Posljednje večere i sv. Luke (oba 1703) pa je zbog svega toga odlazak baroknih oltara iz utrobe katedrale ujedno odveo u vizualni zaborav posve drugačiji liturgijski krajolik. Njega su isprva oblikovala djela važnih »drvenih« kiparskih migranata (privremenih ili posve adoptiranih), ponajprije Hansa Ludwiga Ackermanna (glavni oltar iz 1632. porušen je još 1832), Ivana Komersteinera, ali i drugih umjetnika u drvu, a potom djela koja su pristigla zahvaljujući mletačko-kranjsko-zagrebačkim ili furlansko-riječko-zagrebačkim »mramornim« vezama, s nizom važnih kipara i njihovih radionica, čija su djela ili oni sami pristigli tim smjerovima: Michael Cussa, Luka Mislej, Paolo Callalo, Francesco Robba, Franjo Rottmann, odnosno Antonio Michelazzi i Sebastiano Petrucci.⁵ Među njima se posebno ističe oltar Sv. Križa (naručen 1748., posvećen 1756) Francesca Robbe (Venecija, 1698 – Zagreb 1757), nekoć u središtu korske pregrade, posred katedrale [Il. 3].⁶ To altarističko djelo – bez premca u domaćoj baštini – nosi grb naručitelja, zagrebačkoga kanonika kustosa te generalnoga vikara zagrebačke biskupije Jurja Reša (Rees). Robba na oltaru Sv. Križa raskošno svjedoči mogućnosti mramora da prenese dramatiku i *pathos* Žrtve i Spasenja. U tome mu pomaže boja, jer je siluetu oltara odredila teška crna »tkanina«, to jest crni mramor kojem je Robba dao lijenu mekoću i scensku snagu debeloga crnoga baršuna. Kontrastni bijeli, atektonski postavljeni arhitektonski elementi (»lebdeći« ulomci vijenca i volute) daju oltarnom nastavku oblik goleme školjke razvedena obrisa. Crnina »tkanine« priziva osnovnu liturgijsku boju mise za pokojne (lat. *missa pro defunctis*), a rubljena je gustim iskricama pozlaćenih resa. U središtu je

na crnu podlogu apliciran razvedeni okvir zlaćanoga tona i u njemu je, na jednostavnom pozlaćenom križu skulptura Raspetoga. Robba ga je prikazao u trenutku kada mu se ošit uvukao od posljednjega izdaha i glava klonula, u onim dramatičnim sekundama koje opisuje evanđelist Matej: »[A Isus opet povika iza glasa] i ispusti duh. I gle, zavjesa se hramska razdrije odozgor dodolje, nadvoje, zemlja se potrese, pećine se raspukoše« (Mt, 27, 50–51). Oltar je opremljen poučnim simbolima, poput žrtvenih žari i pelikana koji hrani mladunce mesom otrgnutim s vlastitih grudiju, središnja kompozicijska os je dramaturška vertikalna koja okuplja Raspetoga, svetohranište ispod njega (što upućuje na liturgijsku žrtvu na menzi oltara) i motiv pelikana (simboličku žrtvu na vrhu). Biblijska egzegeza proteže se na bočne skulpturalne skupine: spas naviješta starozavjetni prizor Mojsije liječi Izraelce mjedenom zmijom [Il. 4] (Br, 21, 4–9), a Spasiteljevu žrtvu Abraham žrtvuje Izaka (Post, 1–18). Na stipesu je sprijeda i bočno prikazano trinaest duša među užareno crvenim plamenovima u čistilištu, prema kojima silazi anđeo i donosi vijest o spasonosnoj utjesi, Kristovoj i euharistijskoj žrtvi. Ta goruća propovijed na oltaru s dramskom snagom bez premca bila je dostojna likovna pratnja tridentske mise (*ex decreto Sacro-Sancti Concilii Tridentini*) s mnogo kadenja, dostojanstva i mistike liturgijskoga slavlja, no oltar se nije dugo zadržao na izvornom mjestu, a ni u katedrali: nakon nekoliko desetljeća premješten je u kapelu sv. Ivana Krstiteља prigradenu katedrali s juga, koja je stoga preimenovana u kapelu Sv. Križa,⁷ a poslije potresa 1880. godine novi je smještaj našla u gotičkoj crkvi Sv. Križa u Križevcima, kao glavni oltar.⁸ Dulje se nalazi u tome gradu nego na mjestu za

TEMA BROJA: ZAGREBAČKA KATEDRALA

Il. 5. Francesco Robba, *Smrt sv. Barbare i kazna oca mučitelja*, 1738., Varaždinske Toplice, župna crkva sv. Martina

Il. 6. Neznani slikar, *Smrt sv. Barbare i kazna oca mučitelja*, 1749., Velika Mlaka, kapela sv. Barbare

koje je podignut, a sada je još i crkva u kojoj se nalazi postala konkatedrala nove Bjelovarsko-križevačke biskupije pa je i on uzdignut u časti. Bočno od oltara Sv. Križa – dok je još bio na svom izvornom mjestu – bila su smještena dva Robbina oltara, posvećena ranokršćanskim mučenicama, sv. Katarini (1732–1733) i sv. Barbari (1738). Oni su u okviru obnove katedrale nakon potresa 1880. godine preneseni u župnu crkvu sv. Martina u Varaždinskim Toplicama, no građevina je bila preniska da prihvati oltarne cjeline namijenjene za znatno veći prostor pa su dvije skulpture prenesene u župnu crkvu Uzvišenja sv. Križa – sada katedralu – u Sisku. Pupčano vezani izvorištem za samo središte stare zagrebačke katedrale, ti su Robbini oltari i skulpture (kao i mnogi drugi) postali baština drugih biskupija, Varaždinske, Sisačke, Bjelovarsko-križevačke, a to su još sretniji slučajevi, jer oltari su nakon odlaska iz katedrale stradavali od nemara i ratova (uključujući i Domovinski, kada je uništen oltar sv. Marije Magdalene prenesen u Maju, kraj Gline). S tim odlascima oltara promijenila se umjetnička topografija pa neke pojave teže razumijemo: Robbin reljef odnosno mramorna pala *Smrt sv. Barbare i kazna oca mučitelja* na oltaru sv. Barbare [Il. 5] (1738) poslužila je kao predložak neznanom umjetniku za oslik jednoga od prizora na stijeni (1749) drvene kapele sv. Barbare u Velikoj Mlaci u Turopolju [Il. 6], ali – dakako – dok se nalazio u povijesnoj stolnici.⁹ Autoritet umjetničkih djela u njoj razumljiv je kao predložak, ali veza između Varaždinskih Toplica i Velike Mlake to nije.

U posljednjih tridesetak godina, nakon objave monografije o katedrali Ane Deanović i Željke Čorak (1988)¹⁰ i kataloga velike izložbe *Sveti trag* (1994) istraživanja su donijela nova znanja o likovnoj opremi katedrale iz razdoblja baroka – i zadržanoj i raseljenoj – ali ona nisu zaokružena u

jedinstvenu publikaciju. Brojnost i vrsnoća likovne opreme zavrijedila bi zasebnu monografiju o crkvi u baroknim stoljećima i o njezinu raseljenom inventaru u koji su ulagali elitni naručitelji s oba zagrebačka brijega – u prvom redu kaptolskoga (biskupi i kanonici) – ali i onoga u susjedstvu, s banom i Saborom, sve kako bi u gotovo natjecateljskom ritmu uljepšali prvu crkvu Kraljevstva. Prve monografije, još u 19. stoljeću napisali su *stari pisci hrvatski* Ivan Kukuljević Sakcinski (1856) i Ivan Krstitelj Tkalčić (1880)¹¹ te njemački pisac i arhivist Karl Weiss (*Der Dom zu Agram* 1860),¹² koja je u hrvatskom prijevodu objavljena u nastavcima i na hrvatskom u časopisu *Naša katedrala* (2002–2007).¹³ U rukopisu je ostala monografija kanonika Jurja Kocijanića (1946),¹⁴ a Antun Ivandija svoju je neobjavlenu doktorsku disertaciju (1948) prepjevao u mali vodič *Zagrebačka katedrala* (1967), tiskan u desetke izdanja.¹⁵

U sadašnjim istraživanjima katedrale istraživačka praga u prvom je redu usmjerena na neodgovorena pitanja iz davne prošlosti katedrale i iz njezinih neistraženih ili neprotumačenih srednjovjekovnih građevinskih činjenica pa se pitanje baroknoga inventara može činiti zrcima. No, ta su zrnca pričljiva, primjerice: u Riznici zagrebačke katedrale sačuvan je *Relikvijar sv. Ivana Nepomuka*, rad Josepha Mosera, omiljeloga bečkoga zlatara Marije Terezije, kojem je Kunsthistorisches Museum u Beču posvetio samostalnu izložbu (*Glanz des Ewigen: der Wiener Goldschmied Joseph Moser 1715–1801.*, 2003).¹⁶ Opis svečanosti kojom je taj Moserov relikvijar s česticom jezika sv. Ivana Nepomuka unesen u katedralu bilježi izvor koji nije često rabljen u proučavanju crkvenoga inventara – *Kronika Aliti szpomenek vsega szveta vekov* (1762) – kronološki pregled važnih događaja od stvaranja Svijeta. Za godinu 1756., na dan 16.

Il. 7. Ivan Eisenhart, *Kralj Ladislav promatra gradnju katedrale*, oko 1690., Muzej grada Zagreba

Il. 8. Krsto i Željko Hegedušić, detalj zidne slike *Hrvatska škola* (sa slikarem pred štafelajem na kojemu je slika *Kralj Ladislav promatra gradnju katedrale*), 1943., Zagreb, Hrvatski institut za povijest

TEMA BROJA: ZAGREBAČKA KATEDRALA

svibnja (spomendan sv. Ivana Nepomuka), »lijepo piše« tko je darovao relikviju sv. Ivana Nepomuka i relikvijar (ban Karl Josef Batthyány), tko je u procesiji unio u katedralu (biskup Franjo Thauszy) i tko je držao propovijed (kanonik Ivan Paxy, budući zagrebački biskup):

»16 [Veliki traven 1756] Gospodin Biskup Ferencz Thauszy z-osebuinum Processium Goszpode Kaptolom, i druge Poglavit, Redovnikov, i vnosine lyudcztva vu sztolnu Czirkvu Szv. Steffana posztavil je oszebuinu Reliquiu od Jezika Szv. Ivana Nepomucena od G. Bana Carola de Bathiannyoi [sic] prikazanu. Prodestvo od vszeh hvaljeno nad tem je imal Ivan Paxy, Kanonik Zagrebechki, Opat i Præpust Zachessenszki.«¹⁷

Iznenaduje svježina i neposrednost podataka koje taj izvor pruža (kao neka vijest s novinskoga portala IKA-e na kajkavskom, u tom vremenu) za identifikaciju naručitelja, svečanosti i rituala u kojima je crkvena oprema bila protagonist – kao ovdje – ili scenografija, kao što je to u sljedećem primjeru iz povijesne pastoralne literature. Pastoralni priručnik za župnike (lat. *Manuale parochorum*) biskup Aleksandar Ignacij Mikulić dao je objaviti uoči sinode Zagrebačke biskupije, sazvane 1690. godine.¹⁸ U trenutku kada su s velikoga područja povijesne Zagrebačke biskupije pristizali svećenici na sinodu, upravo su u katedrali dovršeni novi golemi »krilni« oltari u svetištima sjeverne (titular Sv. Ladislav kralj, oko 1690) te južne lađe (titularka Blažena Djevica Marija, 1688). Poslije su dakako uklonjeni i raseljeni – dijelom pohranjeni u različite zagrebačke muzeje, dijelom izgubljeni – ali tada, u tom trenutku stajali su u punom sjaju Komersteinerova dlijeta, pozlate i polikromacije Bernarda Bobića i slikanih ciklusa Ivana Eisenharta. Među njima je i slika *Kralj Ladislav promatra gradnju katedrale*

[Il. 7],¹⁹ jedno od rijetkih djela iz opreme stare katedrale koje je u 20. stoljeću citirano, uz desni rub zidne slike Krste i Željka Hegedušića *Hrvatska škola* (1943) u palači nekadašnjega Odjela za bogoštovlje i nastavu na Gradecu [Il. 8].²⁰ Diveći se novim oltarima i slikanim prizorima iz povijesti biskupije (jedan od poklića poslijetridentske Crkve bio je: »Ad fontes!«, okupljeni župnici na sinodi iz 1690. godine imali su u rukama *Manuale parochorum* i u njemu knjižni bakrorez – programski jasan i vrlo poučan – na kome je ponovno prikazana stolnica, grb biskupa Mikulića i povrh toga prizor *Traditio clavum, Krist predaje ključeve sv. Petru* [Il. 9].²¹ Za Petrovim ledima, u dnu brežuljka pasu ovčice, a na vrhu je dijelom vidljiva građevina nalik na *Tempietto* (1502) Donata Bramantea, podignut na brežuljku Janikulu u Rimu (San Pietro in Montorio), na mjestu čašćenom kao Golgota sv. Petra, *locus martyrii* prvoga apostolskoga prvosvećenika. Sudeći prema organizacijskoj zauzetosti koja se utkala u mnoge aspekte hrvatskoga javnoga života (ne samo onoga kaptolskoga i ne samo vjerskoga), biskup Mikulić bio je pravi »stup Crkve«, kako je u poslijetridentsko vrijeme često tepano biskupima, a stolovao je samo šest godina (1688–1694). Otkupio je nešto manje od tri tisuće knjiga i nekoliko tisuća grafika te osnovao Metropolitansku knjižnicu i sagradio zgradu uz Bakačevu kulu za nju, nabavio je za riznicu relikvijar sv. Ladislava kralja i druge liturgijske predmete, skrbio je o intelektualnoj i moralnoj snazi svećenika te ih tako opremao za pastirski rad s ovčicama u posluživanju sakramenata, katehezi i propovijedanju.²² Podučio ih je i to da je moguća evangelizacija umjetnošću, trudeći se da za »svoju« katedralu pribavi doista vrijednu liturgijsku opremu, najbolje umjetnike i djela koja su mu bila na raspolaganju, a sve to u gradu koji je stoljeće i pol

Il. 9. Traditio clavum i veduta stare zagrebačke stolnice, knjižni bakrorez u *Manuale parochorum* (1690)

proveo u blizini i u strahu od osmanske vojske, u biskupiji koja je bila velikim dijelom pod tuđom vlašću, još uvijek u jeku rata (Drugi leopoldinski ili Veliki bečki rat, 1683–1699) ... i još bi se nedaća moglo pobrojiti. Kada usporedim šest godina biskupa Mikulića s jedne strane i s druge strane što se događalo nakon Bolléove obnove (koja je protjerala barok, ali je barem bila »zaokružena misao«), s nezgrapnim intervencijama u nutrini katedrale od dvadesetih godina 20. stoljeća nadalje, zapjevam (potiho): »Ustani, biskupe...!« ■

Bilješke

- ¹ *Inthronisationsfeier des Erzbischofs Georg von Haulik im Dome zu Agram am 8. Mai*, knjižna ilustracija u: *Illustrierte Zeitung*, XX (28. Mai 1853) N°517, str. 344.
- ² Hektor von Ekhel / Gustav Morelli, *Aus dem Inneren des Domes St. Stefan*, knjižna ilustracija u: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, XXIV. svezak *Croatien und Slavonien*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902., str. 155.
- ³ Doris Baričević, »Ne samo zub vremena«, u: *Večernji list*, XIX (8. i 9. veljače 1975) br. 4770, str. 4.
- ⁴ Povjesničarka Lelja Dobronić objavila je pregled sudbine oltara koji su iseljeni iz katedrale. Usp. Lelja Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*. Zagreb: Školska knjiga, 1991., poglavlje »Cirkva naša svetoga kralja' u svjetlu pisanih vijesti«, str. 29–72.
- ⁵ Bibliografiju spomenutih umjetnika ispisali su mnogi, a ponajviše hrvatski povjesničari umjetnosti koje navodim abecednim redom: Doris Baričević, Durdica Cvitanović, Ljerka Gašparović, Vera Horvat-Pintarić, Željko Jiroušek, Vladimir Marković, Nela Tarbuk, Danko Šourek, Damir Tulić.
- ⁶ Usp. Vera Horvat-Pintarić, *Francesco Robba*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti NRH, 1961., str. 55–59, 87; Matej Klemenčič, *Francesco Robba (1698 – 1757). Beneški kipar in arhitekt v baročni Ljubljani*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2013., str. 130–136, i literaturu koju navode.

- ⁷ Usp. Ivan Kukuljević Sakcinski, *Prvostolna crkva Zagrebačka. Opisana s gledišta umjetnosti, povjestnice i starinah*. Zagreb: Narodna tiskara Dra. Ljudevita Gaja, 1856., str. 34–35.
- ⁸ Hrvatski restauratorski zavod završio je njegovu obnovu 2018–2019. godine. Zahvaljujem portalu Prigorski.hr te glavnom uredniku Željku Picigu na dozvoli za objavu fotografija oltara nakon obnove.
- ⁹ Kopirana je i u župnoj crkvi sv. Barbare u Rudama kraj Samobora, na zidnoj slici u luneti prvoga traveja lade (novija i nevjesta), što sve nisu jedini »odjeci« ovoga rješenja.
- ¹⁰ Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*. Zagreb: Globus – Kršćanska sadašnjost, 1988.
- ¹¹ Ivan Krstitelj Tkalčić, *Prvostolna crkva zagrebačka*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1880.
- ¹² Karl Weiss, *Der Dom zu Agram*. Wien: Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1860. O bliskosti Weissove monografije njemačkome prijevodu prethodno objavljene Kukuljevićeve usp. Zorislav Horvat, »Karl Weiss Der Dom zu Agram«, u: *Naša katedrala*, 7 (2002), str. 12–13. O arhitektonskim crtežima u izdanju i o komentarima na njega usp. Zorislav Horvat, »Karl Weiss Der Dom zu Agram (nastavak: Opis građevine)«, u: *Naša katedrala*, 8 (2004), str. 7–9.
- ¹³ Weissovu monografiju prevela je Zrnka Oštrić. Usp. Karl Weiss, »Zagrebačka katedrala: Beč 1860.« u: *Naša katedrala* 7 (2002), str. 14–19; 8 (2004), str. 10–14; 9 (2005), str. 6–8; 10 (2006), str. 3–6; 11 (2007), str. 14–18.
- ¹⁴ Juraj Kocijanić, *Zagrebačka katedrala, rukopis (1943.–1959.)*. Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, iz ostavštine kanonika Antuna Ivandije (ex libris). Na posljednjoj stranici je datacija (»U ZAGREBU, dne 14. travnja 1946.«) i rukom dopisana opaska: »Dao fotokopirati i ukoričiti g. 1986. Dr. Antun Ivandija«. (Drugi primjerak nalazi se u Riznici zagrebačke katedrale).
- ¹⁵ Antun Ivandija, *Zagrebačka katedrala: vodič*. Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, Glas Koncila, 1967. Osim hrvatskoga, vodič je dostupan i u prijevodima na engleski, talijanski, njemački i mađarski.
- ¹⁶ Johann Kronböhler, Wilfried Seipel (ur.), *Glanz des Ewigen: der Wiener Goldschmied Joseph Moser 1715–1801*. Milano: Skira, 2003.
- ¹⁷ [Paulus Ritter, Stephan Rafflay, Nicolaus Laurenchich, Blathasar Kerchelich,] KRONIKA ALITI SZPOMENEK VSEGA SZVETA VEKOV Na tri dele razdelyen Kojev prvi je Od pochetka Szveta do norodyenya Kristussevoga. Drugi Od Narodyenya Kristussevoga do leta 1744. Tre-tiji Od leta 1744. do leta 1762.: PRIDAVEK KRONIKE Illiti ZPOMENKA Pripecheny Od leta po Narodyenyu Kristussevom MDCCXLIV. do leta MDCCCLXI. Zebzan, razlosen, i na prvo dan po jednom MASNIKU TOVARUSTVA JESUSSEVOGA. Pri Cajetanu, Ferenczu Härl, priszlavnoga Orszaga Horvatzkoga Szlovo-Pritiszkauczu, s. a. [1762], str. 61.
- ¹⁸ MANUALE PAROCHORUM In duplici Epitome, BARBOSIANA DE OFFICIO, ET POTESTATE PAROCHI, ET GAVANTIANA DE SACRIS ECCLESIAE RITIBBUS DESCRIPTUM [...]. Anno à partu Virginis M.DC.XC. [1690.] GRÆCII. Apud, Hæredes Widmanstadii.
- ¹⁹ Ivan Eisenhart (?), oko 1647. – (?/1691), *Kralj Ladislav promatra gradnju katedrale*, ulje na dasci (lipovina), 167,3 × 109,5 cm, oko 1690., Muzej grada Zagreba.
- ²⁰ Krsto i Željko Hegedušić, *Hrvatska škola*, zidna slika, 1943., Hrvatski institut za povijest, Pompejanska soba.
- ²¹ Ovdje reproducirani knjižni bakrorez vlasništvo je Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, sign. 308333-A. Detalj knjižnoga bakroreza s vedutom katedrale reproducirala je Lelja Dobronić, *op. cit.*, 1991., str. 42, prema primjerku iz Metropolitanske knjižnice (sign. M 3364). Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu u Zbirci rukopisa i starih knjiga čuva također jedan primjerak toga izdanja *Manuale parochorum* (sign. ZR-41.199).
- ²² Vlado Magić, »Aleksandar Ignacije Mikulić« u: Franko Mirošević (ur.), *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb: Školska knjiga, 1995., str. 363–368; Andrija Lukonović, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*. Zagreb: Glas Koncila, 1995., str. 218–228.

Sanja Cvetnić je redovita profesorica na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Kao gostujući profesor predavala je na Sveučilištu u Sarajevu, Ca' Foscari u Veneciji, na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Glavna područja istraživanja i publikacija su slikarstvo od 15. do 18. stoljeća, ikonografija, pučka i popularna umjetnost te pojave poput umjetničkih migracija.